

Ahmadov Olimjon Shodmonovich

Buxoro davlat pedagogika instituti dotsenti,
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

TURKISTON JADIDLARNING TA'LIM-TARBIYA TIZIMINI RIVOJLANTITIRISHDAGI ADABIY VA PUBLITSISTIK ASARLARIDA PEDAGOGIK FIKRLAR

Annotasiya. Ushbu maqolada Markaziy Osiyo jadidchilik harakati vakillarining Ijtimoiy-siyosiy, madaniy- maishiy mavqeini yanada yuksaltish uchun Turkiston o'lkasida savodsizlikni tugatish uchun say harakatlaridan ularning yangi darslik adabiyotlarning yaratilishi ekanligi ochib berilgan.

Kalit so'zlar: jadid, yangi, Ikozu-n-noimin va elomu-l-johilin, Uyg'ongan tushlar va bilimdon johillar, Mirzo Sirodj Hakim, Tuhafi ahli Buxoro, Abdurauf Abdurahimov (1886-1938) edi, avvaliga Mijmar ("Brazyer"), keyin Fitrat ("Yaratuvchi", Rossiya, Turkiya, Erondagi inqilobiy o'zgarishlar davridagi o'ziga xos dasturi bo'lib, "eski" ("qadimchi") ziddiyatiga bag'ishlangan. va "yangi" ("Jadid"), Hind sayyohi (Buxoro, shunday) qissalari.

Kirish. Jadidlar adabiyot sohasida yangi mazmun berishga intildilar. XX asr boshlarida jadid adabiyoti yomg'irdan keyingi kamalak kabi O'rta Osiyo ijtimoiy-madaniy hayotining barcha rang-barangligini, ko'rinishlarini o'zida aks ettirdi. Mintaqada sodir bo'lgan o'zgarishlar uning xalqlari adabiyoti rivojiga ta'sir qilmay qola olmadi. Markaziy Osiyo xalqlari yangi adabiyotining asoschilarining aksariyati jadidchilik harakati vakillari edi. Yangi adabiyotning paydo bo'lishi aynan mintaqada jadidchilikning keng tarqalishi bilan bog'liq edi. Tabiiyki, "yangi" ma'nosini anglatuvchi "jadid" so'zidan jadidchilik nomining o'zi ham XX asr boshlari adabiyotini "yangi so'z san'ati" deb atashga yana bir asos bo'lib xizmat qiladi.

Ijtimoiy-siyosiy g'oyalar targ'ibotiga qaramay, jadidchilik namoyandalari ijodida, ayniqsa, publitsistik va badiiy ijodida tarbiyaviy ruh ustunlik qildi. Shu munosabat bilan jadid adabiyotining asosiy ijodiy usulini "ma'rifiy realizm" deb atash mumkin. Jadid adabiyoti undagi dunyoviy mazmunning namoyon bo'lishi, tarbiyaviy ruhning ustuvorligi, g'oyaviy pafosning kuchliligi bilan ajralib turadi.

XX asr boshlarida ma'rifatparvarlik ruhi butun O'rta Osiyo adabiyotini qamrab oldi. Ijtimoiy mavqeining pastligi, maktab va madrasalarda ta'lim tizimining tanazzulga uchrashi, xurofot, buzuqlik, adolatsizlik va xurofotning rivojlanishi va tarqalishi jadidlarga yangi kuch bag'ishlab, ijtimoiy tanqidni ular adabiyotining mazmun-mohiyatiga aylantirdi. O'rta Osiyo jadidchiligi namoyandalari va ularning hamfikrlari har xil taqiqlarga qaramay, jadidchilikning mafkuraviy platformasi haqida so'z yurituvchi bir qancha risola va kitoblar nashr ettirdilar.

1911-yilda Buxoro jadidlarining ilhomchisi Muhammad Ikromning Ikromcha (1847-1925) laqabli "Ikozu-n-noimin va elomu-l-johilin" ("Uyg'ongan tushlar va bilimdon johillar") nomli risolasi nashr etildi. Arab va tojik. Bu kitobning tarixi Buxoroda hukm surgan ijtimoiy muhitni tushunish uchun juda dalolat beradi, bu yerda har bir ozmi-ko'p yangi so'z amirlik poydevoriga zarba sifatida qabul qilingan va uning muallifi uchun kutilmaganda siyosiy ahamiyatga ega bo'lgan. Domulla Ikromcha kitobiga to'rtta risola kiritilgan: ikkitasi arab tilida, ikkitasi fors tilida. Birinchi uchtasi mazmunan mutlaqo begunoh edi, ammo oxirgisi "Satri niso" ("Ayollar pardasi") ruxsat etilmagan "fitna" sifatida qabul qilindi. Muallif bu risolada ayollardan burqani olib tashlashni aslo yoqlamagan, balki u o'ziga Buxoroda uchramagan erkinlik bergan: birinchidan, u o'z pozitsiyalarini Qur'on va Hadis bilan emas, balki mantiqiy, mantiqiy dalillar bilan asoslagan; ikkinchidan, u ayollarning faqat ma'naviy sabablarga ko'ra ro'mol kiyishi kerak, diniy sabablarga ko'ra umuman emas, deb hisoblagan [1].

Muhammad Ikrom kitobining chiqishi arab yozuvchisi Amin Rayhoniyning ayollar

50 tengligi masalasini ko'targan asari nashr etilganiga to'g'ri keldi. Bu savol islomning barcha mamlakatlarida jamoatchilik fikrini tashvishga solgan va Ikromchining kitobi ham xuddi shunday ruhda talqin qilingan. Bu butun bo'ronga sabab bo'ldi, buni o'sha paytdagi politsiya hujjati tasdiqlaydi: "Yuz nusxada aytilgan risola tezda aholi orasida tarqaldi va bu safar Ikromcha tomonidan ilgari surilgan g'oya oddiy odamlarning ham, talabalarning ham katta xayrixohligini qozondi. ..." Satri niso" kun mavzusiga aylandi va hamma tomonidan sharhlendi". Risola Islomga zid, muallifi esa islomdan qaytgan deb e'lon qilindi. Ruhoniylar "Ikromchining zararli faoliyatini bostirish uchun eng qat'iy choralar ko'rilishini" talab qildi. M.Ikrom va Fayzulla Xo'jayevlar risolaga yuqori baho berdilar.

Afg'oniston, Ozarbayjon, Eron, Gruziya, Rossiya, Turkiya, Angliya, Germaniya, Vengriya, Fransiya, Shveytsariya kabi mamlakatlarni kezib chiqqan yana bir jadid adibi Mirzo Sirodj Hakim (1877-1914) bu mamlakatlar hayoti, diqqatga sazovor joylari bilan yaqindan tanishtirib, kitob yozgan. tojikcha "Tuhafi ahli Buxoro" ("Buxoroliklar uchun sovg'a") deb ataladi. Bu kitobni u 1911-yilda Yevropa va Sharq mamlakatlari safaridan Buxoroga kelganida yozgan va 1912-yilda Kogonda litografik usulda nashr etilgan. Ushbu kitobga 1912-yilda tatarlarning "Vakt" jurnali va Toshkentning "Turkiston vedomosti" gazetasi tomonidan taqriz qilingan.

"Tuhafi Ahli Bukhoro" kitobini sayohatga oid eslatma sifatida ta'riflash mumkin, chunki unda muallif nafaqat o'z hayoti haqida ma'lumot beradi, balki ko'plab xorijiy mamlakatlarga qilgan safarlarida olgan taassurotlari bilan o'rtoqlashadi. Mirzo Sirodj ko'plab mamlakatlar va xalqlar hayoti, kundalik hayoti, geografiyasi, tarixi va madaniyatining turli jabhalarini qiziqarli va tushunarli tarzda tasvirlab beradi. Kitob kuzatishlar, faktlar bilan to'la bo'lib, ko'plab voqealarni qamrab oladi. Muallifning o'zi ko'p sayohatlaridan maqsadni "...turli xalqlar hayotidagi ilm-fan, san'at va muvaffaqiyatlarni anglash, 5,4 har bir davlatning qudrati va qudratini anglashda ko'rgan.

Mirzo Sirodj yaxshi bilardiki, Buxoroda na ilg'or ilm-fan haqida yetarli ma'lumotlar, na boshqa mamlakatlar xalqlari hayoti va urf-odatlar haqida yetarli ma'lumotlar yo'q, bu yerda o'zga mamlakatlarga borib, tushunib, tahlil qila oladiganlar juda kam. barcha qiziqarli va qimmatli, ular ko'rgan va eshitgan. U o'z kitobida faqat o'z ko'zi bilan ko'rganlarini qayd etib, faktlarni bayon qilgan. G'arb va Sharq mamlakatlarida Mirzo Sirojning e'tiborini birinchi navbatda tashrif buyurgan mamlakatlarning maktab va maorif masalalari tortdi.

Jadid adabiyoti tarixida o'z ijodi bilan uni misli ko'rilmagan yuksaklikka ko'targan adiblar bo'lgan. Ularning ijodi hozir ham O'rta Osiyo xalqlari adabiyoti taraqqiyotidagi muhim bosqich sanaladi. Ana shunday adiblardan biri Buxoro jadidchiligidagi atoqli namoyandasi Abdurauf Abdurahimov (1886-1938) edi, avvaliga Mijmar ("Brazyer"), keyin Fitrat ("Yaratuvchi") taxallusi bilan.

Abdurauf Fitrat maktab ta'limini isloh qilish zarurligini, ilm-fanning jamiyat taraqqiyotidagi o'rnini birinchilardan bo'lib e'tirof etdi. 1909-yildan 1916-yilgacha bo'lgan davr uchun. bir qancha risola va kitoblar nashr ettirdi, ularda amir va uning hokimiyatini tanqid qilish bilan birga jadidchilik harakatining g'oyaviy platformasi haqida so'z boradi. S.Ayniy ta'kidlaganidek, "Buxorodagi jadidchilik harakati tarixida Fitrat va uning asarlarining o'rni katta" [2].

A.Fitratning "Munozara" ("Munozara"), "Bayonoti sayohi hindi" ("Hind sayyohi hikoyalari") va "Saiha" ("Qo'ng'iroq") she'riy to'plami alohida ajralib turardi. Bu asarlarning barchasi Fitrat tomonidan Istanbulga hijrat qilgan paytda tojik tilida yozilgan va u yerda nashr etilgan. O'sha davrda A.Fitratning bunday kitoblarining tarqatilishi juda katta voqea bo'lib, odamlarning e'tiborini tortdi, ma'rifatparvar ongni jiddiy o'ylashga majbur qildi. Bu kitoblar nafaqat Buxoroda, balki amirlikning boshqa shaharlarida – Qarshi, Shahrisabz, Kitobda ham tarqatilgan. Fayzulla Xo'jaevning ta'kidlashicha, "Har xil taqiqlarga qaramay, Fitrat kitoblari juda yaxshi tarqatilgan, jamiyatning barcha qatlamlarida katta qiziqish bilan o'qilgan, ular atrofida tortishuvlar bo'lgan" [3; 4].

Fitratning birinchi asari 1909 yilda Istanbulda "Buxorolik mudarris bilan Hindistondagi yevropalik o'rtasida yangi usul maktablari to'g'risidagi bahs"¹ tojik tilida nashr etilgan. Bu kitob Buxoro amirligida yashirincha tarqatilgan. Shu munosabat bilan S.Ayniy shunday yozadi: "Bu

asar buxoroliklar mentalitetini hisobga olgan holda tushunarli va tushunarli tilda yozilgani uchun ularga kuchli ta'sir ko'rsatdi. Fitratning moddiy ahvoli unchalik yaxshi bo'lmasa-da, bu asarini Istanbulda, o'z mablag'i hisobidan nashr ettirib, Buxoroga jo'natadi. Yo'lda kitoblarning bir qismi rus senzuralari qo'lga tushib, yo'q qilindi, saqlanib qolgan va Buxoroga yetib kelgani yashirin tashkilot ("Bolalarni tarbiyalash") a'zolari tomonidan Buxoro amirligining barcha hududlariga tarqatildi. Bu odamlar ilg'or edi. Bu tashkilot a'zolaridan biri Abdulqodir Maxdum (1918-yilda Toshkentda vafot etgan) shaxsan bir yuz ellik nusxani olib Shahrisabz, Kitob, Chirog'chi, Yakkabog'ga olib borib tarqatgan, mazmunini o'zi o'qib, qayta aytib bergan. savodsiz odamlar uchun kitob [5].

Fitrat "nizosi" nafaqat Buxoro aholisi, balki undan tashqarida ham mashhur bo'ldi. Xullas, bu kitob M.Behbudiy yordamida 1911-yilda Toshkentda rus tilida [6], 1913-yilda o'zbek tillarida nashr etilgan. Shuningdek, 1914-yilda urdubodiy M. Urdubodiy tomonidan ozarbayjon tiliga tarjima va nashr etilgan.

Abdurauf Fitratning "Munozara" publitsistik asari Buxoro jadidlarining yangi tarixiy bosqich – Rossiya, Turkiya, Erondagi inqilobiy o'zgarishlar davridagi o'ziga xos dasturi bo'lib, "eski" ("qadimchi") ziddiyatiga bag'ishlangan. va "yangi" ("Jadid"). Bu haqda kitobning muqaddimasida shunday deyiladi: "Buxorolik aziz vatandoshlarim, uzoq vaqtdan buyon yangi va eski maktablar borasidagi kelishmovchiliklar faqat ba'zilarining hiyla-nayranglaridan kelib chiqqanini yashirmasin. xalqiga sotqinlar, muqaddas vatanimizni erkalab, birlashgan xalqni ikkiga bo'lib, bir-biridan norozi. Shubhasiz, musulmonlarning bu musibatiga tilga olingan ixtiloflardan boshqa jiddiy sabab yo'q..."[7].

Ovro'poni Fitrat o'qimishli, donishmand, mudarrislar bilan bahslashuvchi, o'z qarashlarida kamchilik va xatolarini ko'rsatadigan ma'rifatli inson sifatida tasvirlaydi. Bu ikki shaxs o'rtasidagi tortishuv ta'lim haqida. uning islohotlari, Buxoroda fanlarni o'rganish va boshqa ko'plab masalalar. Yozuvchi yevropalik og'zidan yangi zamon vakili, mudarris bilan janjallashayotgan odamning hukmi va xulosasini mohirona tasvirlab, feodalizmning bu zulmatidan qutulish yo'llarini ko'rsatadi. Mudarrisga kelsak, u ham Buxoro amirligidagi o'ziga o'xshab zamonning yangi ruhini idrok etmay, hamma yangilikka kar va soqov bo'lib qoldi. Yevropaning Buxorodagi maktab islohoti haqidagi hukmi juda ilg'or edi.

Fransuz tadqiqotchisi Helen Karre d'Enkaus Fitrat kitobining asosiy fikrlari: Buxoro misolida musulmon olamining ma'naviy va dunyoviy vayronagarchilik sabablarini o'rganish, o'qitish usullarini o'zgartirish muammosi, bilimga talabchanlik, deb to'g'ri hisoblaydi. , intellektning tanqidiga uchragan va hokazo [8].

"Spor" tufayli Abdurauf Fitrat nomi ancha mashhur bo'ldi. Ha, Gr. Andreev "Turkiston gazetisi" sahifalarida Buxorodagi g'oyaviy hayotga, xususan, Fitratning "Buxorolik mudarrislar bilan Hindistondagi yevropalik o'rtasidagi yangi usul maktablari to'g'risidagi bahs" kitobiga batafsil to'xtalib o'tadi. Grga ko'ra. Andreev, "Munozara" muallifi o'z raqiblari uchun bir nechta bo'shliqlarni qoldirib, mavjud ta'lim tizimini tanqid qilishning juda muvaffaqiyatli taktikasini tanladi [9].

A.Fitratning yana bir yirik asari 1910-yilda Istanbulda fors tilida nashr etilgan "Sayxa" ("Qichqiriq") kitobidir. qo'shni Turkiston. Shakuriyning jadid maktabi shogirdi Vadud Mahmudiyning guvohlik berishicha, ularning ustoz Samarqandda bu kitobning 40-50 nusxasini yashirincha tarqatgan.

A. Fitrat adabiy faoliyatidagi navbatdagi muhim bosqichni uning uchinchi yirik asari "Bayonoti sayohi hind" ("Hind sayyohining hikoyalari") yozuvchi 1912-yilda Istanbulda yozgan deb hisoblash mumkin. "Hikoyalar"ning umumiy ma'nosi quyidagicha: Buxoro jamiyatining "olim", "hukmdor" va "yashovchilar"ga ijtimoiy bo'linishi mavjud; hamma narsa muqaddas emas, bu umuminsoniy ibodat - shariat Xudodan boshqa hech kimga ibodat qilmasligini talab qilishi kerak; qonun o'zgarishlarga duchor bo'lishi, adolat korruptsiyadan xoli bo'lishi kerak; xalq barqarorlik va birlikda bo'lishi kerak; madaniyatli shifo islomga zid emas; aslida, shu jumladan shaxsiy, boshqalar uchun daxlsiz; kambag'allarga sudxo'rlik axloqsizlikdir; dunyoviy hayot diniy hayotdan farq qiladi va faol savdoga ruxsat berishi mumkin; savdoning gullab-yashnashi xalqning

52 gullab-yashnashini ta'minlaydi va hokazo.

Fitrat sayyoh, eng avvalo, o'qitish usullari, ularning mazmun-mohiyati, o'qituvchilar bilimining pastligini tanqid qilib, o'qitish masalasiga jiddiy o'zgartirishlar kiritishni zudlik bilan talab qiladi. U tibbiyot kabi alohida davlat ixtisosliklarini yaratish tarafdori, Yevropaning boshqa davlatlaridan, jumladan, Rossiyadan tajribali o'qituvchilarni taklif etish, bir qancha yaxshi va vijdonli buxorolik yoshlarni Yevropaga savdo va biznes yo'nalishida o'qishga yuborish tarafdori. Sayohatchi 200 ta madrasa, 300 dan ortiq boshlang'ich maktab, xayriya maqsadlarida yaratilgan yirik kutubxonalar, Buxoroning haqli ravishda ilm-fan va maorif markazi hisoblanishini Buxoroning faxri deb biladi. Ammo, ushbu muassasalardagi moliyaviy ahvolni hisobga olib, bu magnatlarning shaxsiy daromad manbai ekanligini hisobga olsak, u bu masalada tub o'zgarishlarni talab qiladi. Muallifning fikricha, bunday xayriya ishlaridan tushgan foyda madrasalar va ularning kutubxonalari faoliyatini yaxshilashga yo'naltirilishi kerak.

Eslatib o'tamiz, 1913-yilda Samarqandda Mahmudxoji Behbudiy nashrida "Hind sayyohi (Buxoro, shunday) qissalari" rus tilida alohida kitob holida nashr etilgan. Ushbu nashrda "Abd-ur-Rauf" deb ko'rsatilgan muallifning ismi podshoh tsenzurasini chalg'itishi mumkin emas edi. Bu kitob Buxoroga tashrif buyurgan hind sayohatchisining hikoyasidir. Albatta, Fitratning o'zi ham buxoriylarning ko'rimsiz turmush va turmush tarzini tashqaridan ko'rgandek, sayohatchining og'zi bilan gapiradi.

Ma'lumki, jadidlar faoliyatida islomni isloh qilish muammosi birinchi o'rinda turgan bo'lib, ular islomning ilg'or roldan foydalanib, ta'lim, iqtisodiyot, madaniyat va umuman, ijtimoiy hayotning barcha sohalarini isloh qilish zarurligini tushuntirishga harakat qilganlar. hayot. A. Fitrat islom tarixiga oid maxsus asarlarini tojik tilida nashr ettiradi - "Mavludi Sharif yo xud miryoti xair-ul-bashar". 1914-yilda Toshkentda nashr etilgan Muhammad payg'ambarga bag'ishlangan va 1915-yilda Samarqandda nashr etilgan "Muxtasari tarixi islom" ("Islomning qisqacha tarixi"). 500 yildan 1465-yilgacha bo'lgan tarixiy voqealarni o'z ichiga olgan "Muxtasari tarixi islom" kitobida islom dinining paydo bo'lishi va tarqalishining eng muhim bosqichlari bayon etilgan, tarixining asosiy masalalari tahlil qilingan. Bu ocherk o'quvchini, eng avvalo, Umaviylar va Abbosiylar davridagi Arab xalifaligidagi voqealar bilan tanishtiradi. Kitobda o'tmish tasvirlangan bo'lsa-da, A. Fitrat nigohini ham bugunga, ham kelajakka qaratadi. Muallif islom dini va uning ta'limotini noto'g'ri talqin qilishga qarshi gapirar ekan, xalqni yuksak axloq va axloqqa amal qilgan holda hayotda to'g'ri yo'ldan borishga chaqiradi.

1915-yilda Rossiyada nashr etilgan "Rahbari najot" hisoblanadi. Kitob nashr etilgan - va bu titul sahifasida ko'rsatilgan - Abduvohid Munzimga rahmat. Bu haqda Munzimning o'zi 1933-yilda o'zining "Tarjimai hol" asarida "A. Fitratning milliy-diniy ruhda yozilgan asarlari Buxoro amiri va ruhoniylarini qoralash bilan birga, uning nufuzini oshirib, menga yo'l ko'rsatuvchidek bo'ldi. Unga hurmat-ehtirom ko'rsatib, o'z mablag'imga uning "Rahbari najot"ini nashr ettirdim".

"Rahbari najot" kitobi Buxoro jadidlarining harakat dasturini g'oyaviy jihatdan asoslab berdi va Fitrat unda o'ta murakkab vazifa - islom dinini ilm-fan yutuqlari bilan uyg'unlashtirishni qo'ydi. Kitobda Fitrat bergan bilimlarning tasnifi qiziq. U buni eksperimental va nazariyga ajratadi. Birinchisi, o'z navbatida, diniy va dunyoviy bo'linadi. Din ilmi to'rt fandan iborat: Muhammad payg'ambarning urf-odatlar va hikmatlari haqida; hadislar va Qur'on tafsiri bo'yicha; huquqshunoslik; ilohiyot. Dunyoviy fan o'n uchta fandan iborat: tilshunoslik, tarix, geografiya, shifo, arifmetika, geometriya, astronomiya, musiqa, optika, algebra, mexanika, falsafa va fizika.

Muallif barcha fanlarni, jumladan, tarixni ham tarixnavislik tahlili qilib, uni ibratli va ibratli fan deb atagan. U tarixni ikki qismga ajratdi: muqaddas tarix va ijtimoiy tarix. Birinchisi, din tarixi bo'lib, avliyolar, payg'ambarlar hayotini o'rganadi, ularning xulq-atvori va xatti-harakatlarini tushuntiradi. Ikkinchisi, ya'ni. jamiyat tarixi, Fitrat fikricha, dunyoning paydo bo'lishi, xalqlar va davlatlarning shakllanishi va rivojlanishi, xalqlarning ijtimoiy tuzilishi, siyosiy mavqeini o'rganadi. Fitrat o'z navbatida jamiyat tarixini uch qismga ajratdi: fan va adabiyot tarixi, tabiatshunoslik va siyosiy tarix.

Muallif fanlar bobini yakunlab, ularning jamiyat taraqqiyotidagi roli va ahamiyati haqida gapiradi. Abdurauf Fitrat quyidagi xulosaga keladi: fan o'rgatish shariatga zid emas va shunchaki

hayotidir; fanlar juda ko'p, biz faqat eng keraklisini o'rganishimiz kerak; johil baxtga erisha olmaydi; Har bir inson hech bo'lmaganda fanga qo'shilishga majbur, chunki inson hayoti uchun hamma narsani bilish etarli emas.

1916-yilda Boku shahrida Abdurauf Fitratning "Oila yo xud vazoifi xonadori" ("Oila yoki oila burchi haqida") kitobi nashr etilgan bo'lib, unda muallif oila hayotining asosiy vazifalarini tushunarli shaklda bayon qilib, uning rolini yuqori baholagan. shaxs shaxsini shakllantirish jarayonida oila. S.Ayniy bu kitobni birinchi marta keng kitobxonga tanishtirmoqda. "Oila" kitobi, deb yozadi u, "oilaviy hayot atrofidagi bahslarga bag'ishlangan. Bu asar Mirzo Abduvohid (Munzim -N.G.) yordami bilan fors tilida nashr etilgan" [9].

A. Fitrat bu kitobida erta turmush qurishga qarshi. Shifokorlar fikriga tayanib, erta turmush qurish nafaqat qizlar, balki o'g'il bolalar uchun ham xavfli ekani haqida yozgan va o'g'il bolalarga 23 yoshdan, qizlarga esa 18 yoshdan erta turmush qurishni maslahat bergan.

O'rta Osiyodagi jadidchilik harakatining yirik namoyandasi tojik shoiri Saidahmadxo'ja Siddiqiy Adjiy (1864-1927) edi. "Mirjoti Ibrat" ("Namunali ko'zgu", Tiflis, 1914; Samarqand, 1915) va "Anjumani arvox" ("Ajodlar ruhlari yig'inlari", Tiflis, 1914) she'riy to'plamlari, "Ganjinai hikmat yo'" she'riy to'plamlarini nashr etgan. xud adabiyoti jadida" ("Hikmat xazinasi yoki jadid adabiyoti", Toshkent, 1915), "Ayn ul-adab" ("Ma'rifat mohiyati", Samarqand, 1915-1916) va boshqa she'riy asarlari. "Mirjoti Ibrat" she'rida Adji Ismoil Gasprinskiyning romantizm chizig'ini davom ettirib, Misrdagi pravoslav islomni Evropa texnologiyasi bilan uyg'unlashtirgan ma'lum bir shaharni tasvirlaydi.

Jadidchilik g'oyalari namoyandalaridan biri tojik shoiri-pedagogi Toshxo'ja Asiriya Xo'jandiy (1864-1915) edi. U ta'lim-tarbiyaning ashaddiy tarafdori bo'lgan, ta'lim-tarbiya masalalari, ayniqsa, yangi usul maktablarini targ'ib qilish uning ijodida o'zining she'riy mujassamini topgan. Bu borada uning S.Ayniyga bag'ishlangan "Mudofiya" ("Mudofaa") she'ri alohida ahamiyatga ega. Unda shoir dunyoviy ta'lim tizimini diniy aqidaparastlar hujumlaridan himoya qiladi va himoya qiladi. T.Asiriyning fikricha, faqat "usuli jadid" ta'lim usuli eski sxolastik "usuli qadim" o'qitish usulidan farqli o'laroq o'quvchilarga haqiqiy bilim bera oladi. Asiriy bashorat qilishicha, ta'lim yangi, asosli uslubga asoslangan jadid maktablari "muqaddas yo'l", ilm-ma'rifat "kalit"i, dunyoviy madaniyat sari yo'l, shahar va qishloqlarni obodonlashtirish yo'lini ifodalaydi. Bu borada jadid shoiri shunday yozadi:

*Zihi balls muqaddas rahi usuli jadid,
Pai vusuli makosid chu sa'i rohi hadid,
Zi kaidi do!sahlu safolat najot mebahshad,
Ba bobi marifatu ilmu donish ast kalid.
Magu jadida makun ehtiroz az darsash,
Ki dilsitoni kadim ast dar libosi jadid...*

Satrma-satr tarjimasi:

*Oh, go'zal yangi usulning muqaddas yo'li,
Metallga erishishga intilish usuli sifatida g'els yutuqlaridan so'ng,
Bu jaholatdan, zulmatdan najot yo'li, Ilm, ilm va hikmat eshiklari kaliti, Aytmagin
jadidga g / saboqlaridan ogoh bo'lma, Yangi kiyimda eskini o'ziga rom etar.*

Toshxo'ja Asiriy insonni kamolotga yetaklovchi yangicha ta'lim uslubiga ega jadid maktabi ekanligiga ishonch bildirgan. Samarqandlik jadid Saidahmadxo'janing "Mirjoti ibrat" masnaviyiga javoban.

1913-yilda Tiflisda, 1914-yilda Samarqandda nashr etilgan Siddiqiya Adjiy, Toshxo'ja Asiriy o'zining "Timsol" ("Namunali") nomli mesneviyasida jadid maktablarini musulmon jamiyatining quvonarli hodisasi deb ataydi va ular odamlarni ongli va hayot uchun foydali bo'lishga tarbiyalaydi, deb hisoblaydi. . Asiri deydi:

*Makotibhoi nav ejod kardan,
Rahn darsi jadid irshod kardan,
Saru kori digar boyad giriftan, Ba rohi toza boyad pesh raftan.*

Tarjimada:

*Yangi maktablar ochishimiz kerak
Biz yangicha ta'lim berishimiz kerak,
Biz boshqa narsalarni olishimiz kerak,
Biz yangicha yo'l bilan olg'a borishimiz kerak.*

O'sha paytdagi Buxoroning eng ma'rifatli kishilaridan biri Mirzo Sahbo edi. Ozodlikparvar shoir amaldorlar va ruhoniylarni qoraladi, ularni ochko'zlik va o'zboshimchalikda aybladi, buning uchun u amir saroyidan chetlashtirildi. Fevral inqilobi boshida jadidchilik harakati bilan xayrixohlik bildirgani uchun Sohbo hibsga olinib, Kabodiyonga surgun qilinadi. Bu yerda 1918-yili amirning malayi tomonidan vahshiylarcha o'ldirilgan.

Jadid she'riyatining atoqli namoyandasi To'lagan Xo'jamerov Tavallo (1882-1937) taxallusi bilan 1916-yilda o'zbek tilida 70 she'rdan iborat "Ravnak-ul-islom" ("Islom ravnaqi") she'riy to'plamini nashr ettirdi. unda shoir ma'rifat va uning islom olami taraqqiyotidagi rolini targ'ib qiladi.

Xivalik jadid Avaz Utar (1884-1919) she'riyatini alohida ta'kidlash joiz. Shoir "Faloni" she'rlar to'plamida Xiva amaldorlarining asl qiyofasini ochib berish bilan birga ijtimoiy tuzumning ko'plab kamchiliklarini ham ochib beradi. Demak, "Xalq" she'rida xon va ulug' zotlarning savodsizlikni yo'q qilish, ilm-fan rivojiga ko'maklashish, bilimlarni oshirish masalasini hal eta olmasligi ko'rsatilgan. Avaz Utarning fikricha, o'zini xalq, vatan farzandi deb biladiganlar savodsizlik va inson qaramligini bartaraf etishga hissa qo'shadigan yangi usul maktablarini ochishdek ezgu ishga bag'ishlashlari kerak.

Jadidlar davrasidagi adiblar ichida "Tong yulduzi" ma'nosini bildiruvchi Cho'lpon taxallusi bilan yozuvchi Abdulhamid Sulaymon (1897-1938) alohida ajralib turadi. Uning "Manbalar", "Uyg'onish", "Tong afsunlari" kabi she'riy to'plamlari nafaqat Turkistonda, balki o'lka chegaralaridan ancha tashqarida ham tarqalgan. "Cho'lpon, – deb yozadi Samarqanddagi Shakura jadid maktabi bitiruvchisi Vadud Mahmudiy "Turkiston" gazetasida, – ijodida xalqning bugungi ruhi, ahvoli, ongu tafakkuri to'lqinlanayotgan yangi shoirdir. Bu yerda milliy ma'naviyat to'lqinlari osmonga ko'tariladi. Uning asarlarida oddiy xalqning his-tuyg'ulari, dardlari, tashvishlari yig'laydi".

O'zbek jadidi Abdullo Qodiriy (1894-1938) mumtoz deb atalgan so'z san'atkorlaridan biridir. U o'ziga xos ijodiy individuallik bilan milliy romanchilik, milliy qissa, badiiy tarjima klassikasidir. A. Qodiriyning ijodiy faoliyati 1913-1914-yillarda boshlangan. Ayni paytda u barcha ilg'or fikrli yoshlar qatori jadidchilik oqimiga qo'shildi va o'z asarlarida ma'rifat, milliy taraqqiyot va ozodlik g'oyalarini targ'ib qila boshladi. Dastlab she'riyatga qiziqib, jadidlar matbuotida e'lon qilingan "Mavqeimiz", "Bizning millat", "To'y" va hokazo she'rlari tarbiyaviy xususiyatga ega bo'lib, inertsiyaga, jaholatga qarshi kurashga chaqiradi. 1915-yilda A. Qodiriy "Baxtsiz kuyov" pyesasini alohida kitob holida nashr ettiradi, "Ozodlik" qissasini, "Ko'chada", "Yovuz ruhlar bayrami" qissalarini yozadi. Keyingi yillarda Abdulla Qodiriy hikoyalar yaratadi: "Quvonchdan o'lim" (1917), "Sokin ish" (1920), birinchi romani "Ruzgori mozi" ("O'tgan kunlar", 1922-1924) va yozuvchining ikkinchi romani "Kazhdum az Mehrob" ("Chayon"). Qurbongohdan", 1929).

Turkiston viloyatining Semirechensk viloyatida qozoq shoiri, jadid islohotchisi Mir Jaqub Dulatovning (1885-1935) "Oyan, Qazok!" kitobi nihoyatda mashhur bo'ldi. ("Uyg'on, qozoq!"), 1909-yilda Qozonda litografik tarzda nashr etilgan. Ushbu she'rlar to'plamida "usuli jadid" tipidagi ma'rifat va maktablar, musulmon maktab va madrasalarini isloh qilish g'oyasi, butun eski turmush tarzi yorqin va hissiy jihatdan tarannum etilgan, ma'rifat esa siyosiy hayotning asosiy sharti bo'lib ko'rinadi. va madaniy ozodlik. Arxiv xujjatlaridan birida bu asar atrofida Semirechye aholisining hayajonlanganligi haqida so'z boradi.

Qozog'istonda jadidchilik va maktab islohotining faol targ'ibotchisi shoir va jurnalist Xo'ja Muhammadsalim Koshimov (1884-1935) Turkiston o'lkasi qozoqlariga ham ma'naviy ta'sir ko'rsatdi. 1907-yilda nashr etilgan "Edep" ("Etika"), "Sabak" ("Dars") va "Nasihati Kazokiya" ("Qozoqlarga nasihat"), "Okil kitobi" ("Hikmat kitobi") asarlarida. 1908; M.Koshimov jadidchilik ruhida ta'lim-tarbiyani isloh qilish, musulmonlarning madaniy saviyasini yuksaltirish

muammosini ko'taradi. M.Koshimov keksa qozoq mullalarining beparvoligini, inertsiasini tanqid qilib, shunday yozadi: "Sovg'adan semiz, shahvoniy nafslariga chek qo'ymaydilar, bolalarni o'qitish burchini unutadilar. Ularning o'zlari esa ilmni yo'qotib, oxir-oqibat nodon bo'lib qoladilar.

Jadid davri drama, roman, qissa va boshqalar kabi yangi janrlarning embrion shakllarining vujudga kelishi bilan ajralib turadi. Behbudiyning "Patristsid", Abdullo Qodiriyning "Baxtsiz kuyov" va "Ayolparast", Fitratning "Munozara" va "Hind sayyohi qissasi", "Buxoroliklarga tuhfa" asarlarini keltirish mumkin. Mirzo Sirodj, Cho'lponning "O'zboshimchalik qurboni" asari bo'lib, unda g'oya tashviqoti badiiy mahoratdan ustun turadi. Binobarin, yangi adabiyotning jadid bosqichi, asosan, izlanish davri va haqiqiy badiiy kashfiyotlar yo'lidagi tayyorgarlik bosqichi sifatida tavsiflanadi.

Yana shuni ta'kidlash kerakki, publitsistik uslub butun jadid adabiyotining asosi bo'lgan. Tojik olimi M.A. Abdullayev jadidlarning publitsistikasidagi yo'llarini kuzatar ekan, "jadidchilik ikki etnomilliy yo'nalishda: a) panturkistik yo'nalishda rivojlana boshlaganini ko'rsatadi; b) tojik milliy o'ziga xosligiga. Jadidchilik harakati va shunga mos ravishda jadidchilik publitsistikasi Buxoro-Turkiston ongi doirasidan chiqib, asosan panturkistik yo'nalishda rivojlangan bo'lsa-da, shu bilan birga, jadidchilik ham, shubhasiz, yangi jadidchilikning manbalaridan biridir. Tojik milliy o'ziga xosligi va birinchi navbatda jadid adabiyoti va publitsistikasining ko'plab muhim asarlari mualliflari qanday qarash va e'tiqodga ega bo'lishidan qat'i nazar, tojik tilida yozilganligida namoyon bo'ladi. Jadidlar orasida bunday his-tuyg'ular ayniqsa kuchli bo'lgan yillarda yozilgan asarlarda ham panturkizmni kuzatmaymiz. Masalan, A.Fitrat, e'tiqodidan qat'i nazar, jadid xarakteridagi asosiy asarlarini tojik tilida yozgan".

Xulosa. XX asr boshlarida jadid adabiyoti faol rivojlana boshladi, u asosan yangilik bo'lib, O'rta Osiyo xalqlarining keyingi barcha adabiyotlari rivojiga ta'sir ko'rsatdi. Hayot jadid adiblari oldiga yangi maqsad va vazifalar qo'ydi. Jadid adiblarining adabiy yangiliklari, janrlari, shakllari, mavzulari, tili va uslubi eski, stilize qilingan asarlarni siqib chiqara boshladi. O'rta Osiyo jadidchiligining eng ko'zga ko'ringan namoyandalari Abdurrauf Fitrat, Hamza Hakimzoda Niyoziy, Siddiqiy Adjiziy, Mirzo Sirodj Hakim, Sadridin Ayniy, Abdullo Qodiriy va boshqalar O'rta Osiyo xalqlarining keyingi barcha adabiyotining shakllanishida beqiyos rol o'ynaganlar. davr. Aynan ularning ijodi mumtoz adabiyot bilan yangi davrni bog'lovchi bo'lakka aylandi. Ular nafaqat yangi davr talablariga javob beradigan munosib asarlar yaratishga muvaffaq bo'ldilar, balki rus adabiyotida ilgari erishilgan eng yaxshi narsalarni ham yo'qotmadilar. Aynan ularning asarlari tojik va o'zbek adabiyotining yangi davr adabiyotiga asos solgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi TsGL.- F.Z.-D. 467.- Ll.19-29.; D.116.L.67.
2. Qarang: Braginskiy I.S. Jadidlar adabiy faoliyati nuqtai nazaridan O'rta Osiyo jadidchiligining tabiati haqida SSSR tarixi.- 1965.- 6-son; 35-36-betlar.
3. Xodjaev F. K istorhi! Buxoroda inqilob, - Toshkent, 1926.- B. 17.
4. Mirzo Sirojdin. Tuhafi ahli Buxoro.- Kogon, 1913.- B. 22.
5. Qarang: Ayniy S. Tarixi inkilobi Bukhoro.- Dushanbe: Adib, 1987.- B.101-103.
6. Xo'jaev F. Tanlangan asarlar.- Toshkent: Fan, 1970.- T.1.- B.92.
7. Fitrat Buxoroi. Munozarai mudarrisi buxoroi bo yak nafar farangi dar Hinduston dar borai makotibi jadida (Haqiqat natnjai tasodumi afkor ast). Tabi avval.- Istonbul: Matbaai islomiyai Hikmat, 1327 (1909).- 68 b.
8. Aypi S. Tarixi inkilobi Bukhoro.- Dushanbe: Adib, 1987.- B. 102.
9. Fitrat. Indshda buxorolik mudarris bilan yevropalik o'rtasidagi bahs! yangi usul maktablari haqida ("Fikr almashinuvining haqiqiy natijasi") / Polkovnik Yagielloning fors tilidan tarjimasi.-Toshkent, 1911.- 56 b.
10. Fitrat. Hindustonda bir Farangi ila buxorolik bir Mudarrisnng bir necha masalalar ham usul jadida xususida kilgan munozarasi / Xochi Muin Shukrullo tarjimasi.- Toshkent, 1331.
11. Fitrat. Hindistondagi buxorolik mudarris bilan yevropalik o'rtasida yangi usul

maktablari haqida bahs, Toshkent, 1911.- 2-b.

12. Carrere d'Encausse H. Reforme va Revolution Rus imperiyasining musulmonlari.
13. Buxara. 1867-1924, Parij. 1966.-B.184.
14. Andreev Gr. "Buxoro" va "Turkiston gazet"i" dagi yangi oqimlar.— 1916.—12 oktabr.
15. Qarang: Mahmudiy V. Muallim Abduqodir Shakuriy va Sadoi Sharq.- 1990. – No 8. – 23-bet.
16. Abdurrauf (Fitrat). Bayonoti sayyohi Hindi, - Istonbul: Matbaai islomiyai Hikmat, 1330 (1912).- 128 b.
17. Abdurrauf (Fitrat). Hind sayyohining hikoyalari (Buxoro qanday bo'lsa) / Fors tilidan tarjimasi A.N. Kondratyev.- Samarqand: Mahmud-xo'ja Behbudiy nashriyoti, 1913.- 98 b.
18. Fitrat. Mavludi sharif yo xud miryoti Xayr-ul-bashar / Noshir: Muallim Mullo Abdulqodir Shakuriy.- Toshkand: Osiyo, 1333 (1914).- 37 b.
19. Abdurrauf Fitrat. Muxtasari tarixi islom (Tabi avval) / Noshir: Xoji Muin va sharikopash.- Samarqand: MatbaaiGozoruf, 1334 (1915).- 36 b.
20. Abdurrauf Fitrat. Raxbari na Jot / Noshir Muizimi Buxori, - Petrograd: M-A bosmaxonasi. Maqsutova, 1915.-224 b.
21. Munzim. Arxizol / Taxiylai X. Otaxonova // Adabiyotva san'at.-1988.- 6 oktabr.
22. Ayniy S. Tarixi inkilobi Bukhoro.- Dushanbe: Adib, 1987.- B. 102.
23. Fitrat A. Oila yo xud vasoifi xonadori / Taxiylai P. Gulmurodzoda.- Dushanbe: Irfon, 2007. - B. 74.
24. Toshxo'ja Asprin Xo'jandiy. Ash'ori muntahab / Murattib va muallifi sarsuxonu tavzehot Sa'dullo Asadulloev, - Dushanbe: Adib, 1987.- B. 24.
25. Qarang: Polvonov N. Xorazmda jadidchilik harakatining shakllanishi va uning xarakterli xususiyatlari *Va* <http://www.ia-centr.ni/expert/10394/>
26. Turkiston.- 1923.- No 34.- 12 dekabr.
27. O'zbekiston Respublikasi Markaziy davlat boshqaruvi.- F. I-461.-Op.1.-D. 1319.- L.301.
28. Iqtibos: Nurtazina N. Turkiston xalqlari: 19-20-asrlar bo'yida islom, integratsiya, modernizatsiya va mustamlakachilik muammolari.- Olmaota, 2008.- 98-99-betlar.
29. Qarang: Abdullaev M.A. Tojik jurnalistikasida milliy o'zlikni anglash evolyutsiyasi muammolari: avtoreferat. diss. dok. Filol. Fanlar, - Dushanbe, 2011.- B. 21.